

bilincs volt a kezén, a rokkanttól hozták el. Egymillió-kétszázézer, jaj, istenem, honnan lett ez a temérdek pénz, hát mindenki azt mondta, hogy az öreg ennek is adott, annak is adott, jóságos istenem, hát úgy nézett ki, hogy már jóformán semmije sincsen, édes jó atyám, most segíts meg, jön a mentő, hogy néz ki ez a gyermek is, nem, nem megy el a mentővel, nem kényszeríthetik, a múltkor se ment el, most mi legyen, te magas-ságos úristen, hogy csaphattál így be?

Lassan felül, leteszi a lábát, valami lüktet a fejében, mint a szívverés, aztán ez a csipelő hang, mintha ezer madár, aztán feláll, poharat keres, leteszi az asztalra, felveszi a boroskancsót, de meg kell támaszkodni a falba, egymillió, meg kétszázézer, úgy érzi, a lüktetéstől lassan felrobban az agya, mert nem tud egy percre sem megnyugodni, az ajtón át olyan más, olyan furcsa kezd lenni a világ, mintha sötétedni kezdene, a boroskancsó valahogy elválik a kezétől, kapna utána, hirtelen csend lesz és semmi.

Léderer Pál

„A KÉZCIPŐ”

Episztemológiai kollázs összekötő szövegekkel

Mennyi szenvedés! hány véres halál! – s csak azért, mert valaki tájékozatlan a szociológia módszertanában. Gonoszak és jók egyaránt életükkel fizetnek Lear tragikái vétségéért. S hogy az agg király maga is belepusztul ebbe, nem ad felmentést tudatlanságára; arra, hogy nem volt járatos a mérés és kvantifikálás társadalomtudományi alkalmazhatóságának elméletében.

Lear tragédiáját ugyanis az okozza, hogy a laikus hozzá nem értésével bonyolódik bele egy mérési (és így méréselméleti) problémába.

*„...kimondjuk rejtett szándokunkat.
Adjátok a lérképet. Tudnotok kell,
Hogy országunkat három részre osztók
S erős szándékunk minden gondot és bajt
Lerázni agg korunkról, általadván
Ifjabb erőknék, míg magunk tehetőtől
Menten mászunk a sír felé.
[...]*

*Szóljatok, leányim,
Minthogy mi most le akarunk mondani
A trón és az ország gondjairól
S jövedelmiről. Mondjuk hát: melyitek
Szeret leginkább, hogy legfőbb kegyünket
Érdem szerint adhassuk.”*

Nemde, világos: *triviális mérési problémáról* van szó. Learnak meg kell mérnie leányai iránta érzett szeretetét, hogy e szeretetváltozó X_1 , X_2 , X_3 intenzitásaihoz a méréssel értékeket rendelve nagyságrendi viszonylatokat állapíthasson meg a mérési eredmények között, s országát Y_1 , Y_2 , Y_3 értékű olyan részekre ossza fel, hogy ez utóbbiak értékarányai megfeleljenek a „szeretés”-arányoknak. (Kerülni törekedvén minden metodikai bakafántoskodást, nem mérlegelem, hogy a szeretet mérése az itt minimálisan megkövetelt *ordinális szinten* történjék-e, avagy a „precízebb” eredményt, így igazságosabb osztozkodást ígérő *intervallum-* vagy *aránymérő szinten*. [*Sapientia sat!*]) Hasonlóan lényegre toró nagyvonalúsággal tekintek el attól, hogy a felosztott országrészek értékének megállapításával kapcsolatos problémákon kezdjek huzakodni.)

Szegény Lear! Mi mindent mulaszt el megtenni! Nem definiálja fogalmilag a szeretetet, hogy azon belül specifikálhassa a gyermeki szeretet alfaját; elmulasztja struktúra- és dimenzióanalízissel feltárni a szeretet összetevőit. Pedig ez súlyos dolog, fontos kérdéseket érint.

„Egyáltalán egy témáról van itt szó? Megfelel-e a »szeretet« elnevezésnek egy csak valamelyest is egységes jelentéstartomány – vagy inkább nagyon is különböző értelmű szavaknak afféle szigetcsoportja, amelyek között nincs semmiféle felismerhető kapcsolat? Van-e valami köze annak, amit a szórakoztatóipar termékei a »szeretet« szóval jelölnek, és amit Stendhal híres esszéjében *amour physique*-nek nevez, ahhoz a »teológiai erényhez«, amelyet a hittel és a reménnyel szoktunk együtt emlegetni? [...] A latin nyelv [...] legalább fél tucat olyan szóval rendelkezik a szeretet megjelölésére, amely a rómaiak számára közismert volt. Az *amor* és a *caritas* általánosan ismert. A keresztényi szeretet cselekedeteit azonban – amelyeket mi magától értőden a *caritassal* párosítunk – Szent Agoston kortársai a *pietas* cselekedeteinek nevezték. [...] Ezeken kívül nemcsak az *affectio* tartozik még ide, hanem némileg meglepő módon a *studium* is [...] nevezetesen a »szolgálni akarás« és a »szolgálatára lenni« kifejezés tekintetében. [...] A szeretet jelentésének egy újabb elemét tárja eléünk [...] a *passio*, amelyen most nem szenvedélyt és fájdalmat értünk, hanem a szeretetnek azt a jellegét, hogy valami történik az emberrel. Hiszen a szeretés a nyelvtani cselekvő forma ellenére nem kizárólag és talán nem is elsősorban olyan valami, amit mi magunk tevékenyen cselekszünk, hanem sokkal inkább valami, ami történik velünk. [...] A nyelv végtelenül sokszólamú felvilágosítása szerint a szeretet egyrészt olyan, amit mi magunk tudatos cselekvésképpen »művelünk« és teszünk, másrészt valami, ami elfog bennünket, és mint valami varázslat történik velünk [...] végül olyan cselekedet, amelyet magának Istennek tulajdonítunk, és ami bizonyos értelemben azonos is vele (»Isten a szeretet«). Ha így van, nem valószínűtlen-e bizonyos mértékben, hogy mindebben valami közösnek kell lennie? Másként kifejezve, van-e egyáltalán értelmű a szeretet lényegére vonatkozó általános kérdésnek? Másrészt viszont eleve jogosan feltételezhetjük, hogy az egyetlen megnevezés nem egészen alaptalan. De hogyan lehetne pontosabban leírni azt, ami a szeretet megszámlálhatatlan alakjában ugyanaz, amennyiben egyáltalán létezik ilyesmi?» (J. Pieper: A SZERETET. In: A SZERETETRŐL. Vigília, 1987)

S ami még súlyosabb hiba: ahelyett, hogy kiagyalná a mindezeket operacionálisan mérni tudó mutató- és jelzőszámokat, mindössze ennyit mond: „Szóljatok, leányim.” E metodológiai baklövéstől már egyenes út vezet a drámai végkifejletig. Mert a lányok – a felszólításnak engedelmességgel – szólnak. Hallgassuk Gonerilt:

„Én, sir,
 Jobban szeretlek, mint kimondható.
 Drágább vagy előttem, mint szemem világa,
 Tér és szabadság, s minden, ami ritka,
 Dús és becses. Szeretlek nem kevésbé
 Egy épség-, kellem-, szépség- és becsület-
 Aldotta életnél; mint valaha
 Gyermek szeretett s imádván volt apa;
 Szeretettel, melyhez a szó üres,
 A lélegzet szegény. Szeretlek úgy,
 Hogy annak módja és határa nincs.”

X_1 értéke ezzel tehát voltaképp adva van (ha kiszámítva nincs is). Lássuk a következő (X_2) „mérést”. Regan „mért eredményei” a következők:

„Egy ércből szerkesztve nénémmel én
 Méltónak tartom hozzá magamat.
 És úgy találom igaz szívem szerint
 Hogy ő saját érzelmimet nevezte meg,
 Csakhogy nem egészen: minden más örömmek,
 Mit az értékek legdúsabb tára nyújt,
 Én ellenéül vallom magamat,
 S csupán boldognak felséged iránti
 Szeretetemben.”

Szükszavúsága ellenére „teljes értékű” Cordelia válasza is:

„Szeretem fölségedet
 Tisztem szerint, sem többé, sem kevésbé.”

Az előzőekben Learnek kioktatólag szemére vetettem az operacionálisan mérhető indikátorok kidolgozásának elmulasztását. E fölénytudat józan szakmai rutinunk megszokottságából táplálkozik. Empirikus szociológiai kutatások gyakorlott gyakorlati szakemberei lévén, az „operacionalizálás” kiiktathatatlan része szakmai tevékenységünknek. Minél több és minél ravaszabb „index” – ennyi és nem több a valóság meghódításának a forszá. (Különösen, amióta a *sublimior mathesis* [faktor-, cluster-, út- és egyéb elemzések képében a „tudományá” válás lehetőségét kínálva] nemcsak megkísértette, de el is csábította a szociológiát.)

Mégis: a szociológusi rutin elmulasztásában vétkes Lear fájdalma van talán annyira tiszteletet parancsoló, hogy mielőtt kigúnyolnánk, szembenézzünk saját magunkkal: dörzsöltebb profik vagyunk szegény átvert öregnél? valóságos, létező tudás vezérlő módszertani lépéseinket? az ezek nyomán szerzett ismeretek valóságos képét adják a létező világnak?

*

Megfelelő hozzáértés hiányában sem tudományelméleti, sem tudománytörténeti problémák taglalására nem vállalkozom. Mindössze megkockáztatom: a (természet)tudományos és technikai opüizmizmus, mely a XIX. század második felét boldogítón belengte, általános közhangulattá egyetemesült. Meglehet, naiv, de rendíthet-

len hit élt az emberekben arról, hogy az ember (és az emberi társadalom) megismerése – legalábbis elvileg – nem ütközhet akadályokba. Mély meggyőződéssel lehetett hinni abban, hogy az emberi (és társadalmi) jelenségeket éppoly szoros kauzalitás fűzi egymáshoz, mint a természeti jelenségeket: oksági viszonyaik tehát éppoly világosan feltárhatók, mint amazokéi. Hittek tehát abban, hogy nemcsak a természet, de az emberi világ is *törvények szabta módon* működik.

Hogy nem egyes új keletű tudományok akarnak önáltatásáról volt szó, hanem valóban közhangulatról, azt engedtessek egy szépirodalmi passzussal illusztrálnom, ráadásul olyan műből kiragadott részlettel, melyet már a maga korában is „tömegfogyasztásra” szántak.

A. Conan Doyle klasszikus történeteiben a híres mesterdetektív, Sherlock Holmes állandóan arra kényszerül, hogy hűséges Watson doktorának többé-kevésbé kimerítően (és példákon szemléltetve) elmagyarázza, miben is áll a sikereinek zálogául szolgáló tudományos „világnézet” és módszer. A megvilágító erejű részlet A TÁNCOLÓ EMBERKÉK című történetből való, és kísértetiesen hasonlít E. A. Poe A MORGUE UTCAI KETTŐS GYLKOSSÁG című, 1841-ben írt elbeszélésének egyik epizódjához. Megfelelő szakmai tájékozottság híján nem tarthatom kizártnak, hogy bő fél évszázaddal később, a századfordulón írt elbeszéléséhez Doyle tudatosan kölcsönzött ötletet Poe-tól. De azt sem tartom lehetetlennek, hogy ebben a tematikai egyezésben (gondoljuk csak meg: a szerzők általában olyan poénokat „kölcsönöznek” egymástól, amelyeknek a sikerében bíznak) egy mélyebb *világnézeti azonosság* kifejeződését kell látnunk.

„– Ezek szerint, Watson – szólalt meg hirtelen –, mégsem fektet pénzt dél-afrikai részvényekbe. Megdöbbenen rezzentem össze. Akármennyire is megsoktam már Holmes különös képességeit, az, hogy legbensőbb gondolataimba is így képes behatolni, tökéletesen megmagyarázhatatlan volt számomra.

– Honnan a csudából tudja? – kérdeztem.

Megfordult, egy sűrű gőzt kibocsátó kémcsővel a kezében. Mélyen ülő szemében vidámság csillogott.

– Nos, Watson, ismerje el, hogy a legteltesebb mértékben meg van döbbenve – mondta.

– Nem tagadom.

– Ezt most írásban kellene kérnem magától.

– Miért?

– Mert öt perc múlva azt fogja mondani: milyen elképesztően magától értődő!

– Biztosíthatom, hogy semmi ilyet nem fogok állítani.

– Látja, kedves Watsonom – a kémcsövet egy tartóállványra helyezte, és a hallgatóinak előadó professzor módjára kiselőadásba fogott –, nem igazán nehéz létrehozni a következtetések olyan sorozatát, amelyben mindegyik – önmagában igen egyszerű – létel a megelőzőre támaszkodik. Ha, mindezek után, az ember elhagyja a közbülső következtetéseket, s hallgatóságának csak a kiindulási pontot s a végkövetkeztetést adja meg, könnyen válthat ki ámulatot, feltűnést, bármily csalóka legyen is az. Nos, igazán nem volt nehéz a bal hüvelyk- és mutatóujját megfigyelve biztosra venni azt, hogy nem szándékozik kevéseke lőkéjét dél-afrikai aranybányarészvényekbe fektetni.

– Nem látom az összefüggést.

– Nem kétlem, de igen gyorsan rá fogom ébreszteni.”

(A. Conan Doyle: SHERLOCK HOLMES ÚJABB KALANDJAI)

Az idézetet itt félbeszakítom: a felcsigázott olvasó a megoldásnak utánakereshet.

Azt a gondolatot viszont érdemes kiemelnünk, hogy „nem igazán nehéz létrehozni a következtetések olyan sorozatát, amelyben mindegyik – onmagában igen egyszerű – tétel a megelőzőre támaszkodik”. Rímeljén erre egy – ezúttal már nem „krimiszertől”, hanem tudóstól kölcsönzött – idézet:

„Egy átlagember számára vajon mi jelent az, hogy természeti törvény? Az események egymásutánját jelenti, egyfajta rendet, ahol a kezdetből szigorú következetességgel következik a vég. [...] Az ok eltéríthetetlenül az okozat felé halad. A természet törvényei legyenek olyanok, mint a deduktív gondolkodás törvényei: lépések, amelyek az első foktól az utolsóig, az első októl egészen az utolsó okozatig vezetnek minket, mégpedig egy olyan úton, amely az egyedül lehetséges, biztos és (elvileg) minden részletében előre jelezhető.

Nos, a részletek e hagyományos nézet szerint roppant fontosak. Meglehető, nem sikerül képletbe foglalni a pontos törvényt, ami, mondjuk, két nagyobb szabású dolgot összeköt. [...] De ez a bizonytalanság – hiteti el velünk a fenti nézet – csupán a részletek hiányosságából fakad. Bizton állítják, hogy egyedül a jelenségek finomabb részletezésén múlik, hogy mennyire biztos a talaj, amin állunk. [...] E nézet szerint [...] a természet folytonos, részei és folyamatai pedig a végtelenségig oszthatók. Mind parányibb hajszátrugók után kell kutatnunk, s egyszer majd feltárul előtünk maga a szerkezet is.” (J. Bronowski: A TERMÉSZET LOGIKÁJA. Európa, 1986)

Minél több adat, minél több részletről – s egyszer majd feltárul előttünk a szerkezet maga. A hit, hogy az emberi világ törvények szabta módon működik, szorosan összefonódik azzal a hittel, hogy kellő számú és kellően megválasztott adatból levont következtetések alapján az emberről (és a társadalomról) precíz, helytálló megállapításokat lehet tenni, márpedig „megállapítást tenni” – ez, a méréselmélet használta tágabb értelemben, a mérés fogalmának szinonimája. A szociológus a valóság megismerésére törekedve voltaképp detekív munkát végez. Adatokat gyűjt be a „gyanúsítottokról”; ezek az adatok jeleznek valamit; ezért az adatok alapján megállapításokat tesz. „Kikövetkeztet”, akárcsak A KÉK KARBUNKULUS rejtélyét nyomozó mesterdetektív ismerősünk.

„De hát akkor miből tudja azonosítani a kiletét?” – kérdi a jámbor Watson Holmestől, soványnak tűnő „vadászsákmányuk”, egy, az utcán talált kalap felett medítálva...

– Csak abból, amit kikövetkeztetek.

– Miből, a kalapjából?

– Ahogy mondja.

– Ugyan, Holmes, maga tréfál! [...] árulja el, mire következtet ebből a kalapból? [...]

– Az például, hogy a gazdája nagy tudású és művelt férfiú, már pusztán ránézésre megállapítható. Az utóbbi három évet leszámítva meglehetősen jómódban élt, de a jó szerencse elhagyta, és most rossz napokat lát. Előrelátó, gondos ember, habár ez a tulajdonsága is megkopott mostanában, és a jelleme sajnos hanyatló tendenciát mutat. Ez a morális regresszió, amely romló anyagi helyzettel párosul, azt sejteti, hogy valamely háros szenvedély rabja lett. Feltehetően az ital kerítette hatalmába. Ezzel magyarázható az a nyilvánvaló tény is, hogy a felesége elhidegült tőle.

– Na de Holmes!

– Mindazonáltal még most sem hiányzik belőle némi tartás és méltóság – folytatta Holmes, ügyet sem vetve tiltakozásomra. – Íróasztalnál dolgozik, visszavonultan él, a fizikai erőnléte csapnivaló. [...]

– Nahát, Holmes, ez a legjobb móka, amit valaha is hallottam.

– Csak nem azt akarja mondani, hogy nem tudja, hogyan jutottam ezekre a következtetésekre?

– Hát jó. Belátom, hogy ostoba vagyok, és töredelmesen beismerem, hogy nem tudom követni magát, barátom. Példának okáért honnan veszi azt, hogy ez a fickó művelt ember?

Válaszképpen Holmes a fejébe csapta a tokfödőt. Az lecsúszott a homlokán, és megállapodott az ott nyergén.

– Ez csupán úrmérték kérdése – mondta. – Ekkora koponyában kell már, hogy legyen valami.*

– Na és a romló anyagi helyzet?

– Ez a szélen felhajtott lapos karima három éve volt divatban. A lehető legkitünőbb minőség volt akkoriban. Nézze csak meg a finom ripszszalagot és a puha piros selyembélést! Ha valaki három éve megengedhetett magának egy ilyen drága kalapot, de azóta is ugyanazt hordja, az, barátom, biztosan lecsúszott ember. [...] A bélien felfedezhető nedvesség bizonyítja, hogy e ruhadarab viselője sokat verejtékezik, ami annak a biztos jele, hogy a szervezete legyengült.

– Na de a felesége... Azt honnan veszi, hogy a felesége elhidegült tőle?

– Ezt a kalapot, barátom, hetek óta nem kezelték ki. Az a szerencsétlen férfiember, és ezt jól véssé a fejébe, kedves Watson, akit a felesége kienged az utcára olyan kalapban, amelyre többhetes por rakódott, joggal feltételezheti, hogy hitvese vánta táplált szeretete már nem a régi. [...]

– Magának mindenre van válasza.”

(A. Conan Doyle: SHERLOCK HOLMES KALANDJAI)

Érdekes egy kicsit elemeznünk Holmes fölényes magabiztosságát. Amire figyelünk, az természetesen nem elsősorban az, helytálló-e értelmezései. Valóban igaz-e például, hogy a férjüktől elhidegülő asszonyok ritkábban teszik rendbe férjük ruhadarabjait, vagy hogy az izzadékonyság feltétlenül a rossz fizikai kondíció jele? Ami fontos, az a gondolkodás mechanizmusa mögött fölsejő logika:

– a dolgok jelentenek valamit (azaz jelölői valamilyen jelentésnek);

– objektív meghatározottságú, rögzített jelentésük van (nem viszonyulhatunk hozzájuk úgy, mint a tükörországbéli Humpty Dumpty, aki ezt mondja Alice-nak: „Ha én használok egy szót, akkor az azt jelenti, amit én akarok, sem többet, sem kevesebbet!”);

– képesek vagyunk arra, hogy értelmezzem őket, megfejtssem jelentésüket (hiszen fix összefüggések elrendeződései alakítják éppen-olyanságukat);

– amit számomra jelentenek, az nem más, mint objektív jelentésük (hacsak nem tévedtem, azaz: nem hibáztam – ami számomra ugyan lehet kellemetlen, de nem érvényteleníti a dolgok egyértelműségére vonatkozó posztulátumot);

– a dolgok mindenki számára azt jelentik (azt kell jelentsék!), amit számomra jelentenek (ha már egyszer objektíve egyértelműek);

– aki ugyanazt a jelentést tulajdonítja a dolgoknak, amit én, az helyes tudással rendelkezik, aki nem, az tévedésben marad.

Teendők, ebből következően, már világos: nem szabad tévednünk (azaz: hibáznunk) az egyértelmű jelentés felderítésében.

Igen ám, csakhogy

„Szemben a társadalmi jelenségekkel, a természeti vagy fizikai jelenségeknek nincs belső jelenségstruktúrájuk, és ezért ott a tudósnak szabadságában áll, hogy megfigyelje őket, és olyan magyarázatokat alkosson, melyek külsőlegesen a vizsgált, konkrét jelenséghez képest, és függetlenek attól. [...] A természettudós [...] olyan jelenségekre ügyel, melyek a megismerés számára nem struk-

* Mielőtt a kedves olvasó levegő után kezdene kapkodni, hadd emlékeztessem arra, hogy a szociológia nagy klasszikusa és alapító atyja, Durkheim, DE LA DIVISION DU TRAVAIL SOCIAL című alapvetésében hasonló következtetéseket von le a férfi- és női agy súlyában és térfogatában mutatkozó különbségekből.

turáltak, így a jelenségeket, melyekkel foglalkozik, abban a biztos tudatban ruházhatja fel jelentésekkel, vagy veheti alá értelmezéseknek, hogy semmiféle inherens jelentőséget vagy intencionalitást nem hanyagol el.” (B. Smart: A FENOMENOLOGIKUS SZOCIOLÓGIA – ALTERNATÍV SZOCIOLÓGIA? In: A FENOMENOLÓGIA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN. Gondolat, 1984)

Jogos, persze, kétkedéssel fogadni mindazt, amit a humaniorák az „egzakt” természettudományokhoz keveset konyító művelői a természettudományok sajátos mibenlétéről fecsegnek. De úgy tűnik, hogy a „terepen mozgó” hozzáértő szakemberek is osztják ezt a véleményt. Ezt tanúsítja például a korunk Einsteinjének tartott angol fizikus, Hawking elejtett megjegyzése is, mely szerint „Az erőhordozó részecskéket négy csoportba sorolhatjuk aszerint, hogy mekkora erőt hordoznak, és milyen részecskéikkel lépnek kölcsönhatásba. Rá kell mutatnunk, hogy ez a négy csoportba osztás emberi megfontolás eredménye, kényelmes a részleges elméletek megalkotása szempontjából, de nincs szükségképpen mélyebb oka”. (S. W. Hawking: AZ IDŐ RÖVID TÖRTÉNETE. Maecenas, 1989)

„Ezzel szemben a szociológus jelentésekből összetevődő világot vizsgál, és ezért szükségszerűen a társadalmi világból merített jelentésekhez és értelmező eljárásokhoz kell fordulnia, ha a társadalmi jelenségekről valamiképpen be akar számolni. A társadalomtudós számára az elemzésnek vagy vizsgálatnak alávetett jelenségek már eleve strukturáltak. A társadalmi jelenségeket a társadalmi világ tagjai számára megnyilvánuló jelentésteli voltak (meaningfulness) jellemzi, és csak ezáltal ismerhetők fel.” (B. Smart: id. mű)

Ennek megfelelően

„A fenomenologikus szociológia elveti a természettudományos paradigmát alkalmazó szociológiai megközelítések azon elgondolását, hogy a társadalmi világ olyan tárgyi világ, melyet el lehet választani tagjainak értelmező eljárásaitól, legyenek ezek akár hivatásos szociológusok, akár laikusok. A társadalmi világot mint alanyi világot, mint az emberi tevékenység, az értelmezés és az intenció termékét tárgyalja. Ezért, bár a fenomenologikus szociológusok elfogadják, hogy a világ tényszerű látszatot ölt, ezt úgy fogják fel, mint a társadalmi világ tagjai által végzett külsővé tevő és tárgyiasító gyakorlat jelzését, nem pedig mint a társadalmi világ valamiféle meghatározó jellegzetességét.” (B. Smart: id. mű)

Hát igen, ez az, amiben Holmes kevésbé jeleskedik. A dolgoknak tulajdonított jelentések, jelentőségek, az „intencionalitások” őt nem foglalkoztatják. Természettudósi attitűddel vizsgál embereket. Ez nemcsak azért baj, mert

„Van egy másik probléma is, amely valamennyi társadalomtudomány sajátja, függetlenül attól, hogy az adott diszciplína a múlttal, a jelenrel avagy a jövővel foglalkozik. Arról van szó, hogy e tudományok tárgyai minduntalan jellemzik önmagukat. Ez pedig minőségi különbséget jelent a természettudományokhoz képest. A működő tűzhányó nem akarja elhúzni a geológussal, hogy valójában ártatlan vakondtúrás. A gránitkocka nem tesz úgy, mintha rododendron volna, és a pisai ferde toronyból aláhullóban nem bizonygatja, hogy a saját szabad akaratából esik, s nem az általános tömegvonzás mozgatja. [...] Ezzel szemben a társadalmi élet szereplői ritkán némák. [...] egytől egyig állandóan értelmezik saját magukat és cselekedeteiket, ami egyszerre áldás és átok, a megvilágosodás kútfeje és a zavar forrása.” (A. Gershenkron: AZ IDEOLÓGIA MINT MÓDSZERTANI ÉS TÖRTÉNELMI PROBLÉMA. In: A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG TÖRTÉNELMI TÁVLATBÓL. Gondolat, 1984)

Az igazi baj az, hogy így valóban csak az vizsgálható, ami – hogy Collingwood kifejezését kölcsönözsem – „a testek és mozgásaik terminusaiban leírható”. Ez pedig kevés, mert szemben a természeti világ vizsgált objektumaival, „mozgásformáival”, amelyeknek nincs eleve adott struktúrájuk, s főleg nincs ahhoz tudati, reflexív, visszaható viszonyuk – az embernek van. Ugyan nem nagy divat ma Marxtól citálni, tegyük meg mégis.

„Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével. Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az. Az ember magát az élettevékenységét akarása és tudata tárgyává teszi. Tudatos élettevékenysége van. Ez nem olyan meghatározottság, amellyel közvetlenül egybefolyik” (K. Marx: GAZDASÁGI-FILOZÓFIAI KÉZIRATOK. Kossuth, 1962)

De ha az ember társadalmi cselekvését akarása és tudata tárgyává teszi (s ezzel olyan cselekvéssé, amely a cselekvő által vélt – intencionált – értelme szerint számot vet a mások viselkedésével s az annak tulajdonítható intenciókkal), akkor az, ami „a testek és mozgásaik terminusaiban leírható”, kevés. Az emberi viselkedés más, mint a fizika „jelenségei”. Newton Feynman idézte válasza csak egy fizikust elégíthet ki.

„Bár a matematikai törvényt ismertettem, nem adtam meg e mechanizmus működésének kulcsát. [...] A mechanizmus működési elvét mélyebben kell keresni, s ezt eddig már sokan meg is próbálták. Magát Newtont is kifaggatták erről. »Hiszen ez nem jelent semmit – nem magyaráz semmit« – mondták neki. Newton így válaszolt: »Megmondja, hogyan mozognak. Ez elég. Én azt mondtam meg, hogyan mozognak, és nem azt, hogy miért!«” (R. Feynman: A FIZIKAI TÖRVÉNYEK JELLEGE. Magvető, 1983)

Az, ami „a testek és mozgásaik terminusaiban leírható”, ugyanis a legkülönbözőbb dolgok indikátora lehet. Azt, hogy Kovács úr vasárnap reggel víkendtelkén csodás japán fűnyírógépével a fűvet nyírja, persze nagyon pontosan leírhatjuk egy szélsőséges behaviorizmus kategóriáiban. Hogy ez a tevékenység mit jelent – vagyis hogy tartalmilag minek az operacionálisan mérhető mutatója –, az magából a behaviorista leírásból egyszerűen nem fejthető fel. Lehet kiváló mérőeszköze annak, mennyire utálja Kovács úr későn kelő telekszomszédját (akinek álmát így legitím módon zavarhatja meg). Jelzheti azt, hogy elhidegülőben van feleségétől, de mert a nyílt szakításig még nem jutottak el, ezért ürügyet kell keresnie, hogy a vele való együttléte kerülhesse. Lehet indikátora Kovács úr „kivülről irányítottságának”, annak, hogy Kovács úr meg kíván felelni a szomszédok elvárásainak, akik nagyon határozott normákat fogalmaznak meg arra vonatkozóan, hogy a konszolidált polgárnak hogyan kell viselkednie a hétfégi telken. Lehet, hogy csak annyit példáz a dolog, hogy Kovács úr úgy érzi, szüksége van egy kis testmozgásra a szabad levegőn. És persze az is lehet, hogy e tevékenységen keresztül az fejeződik ki, hogy Kovács úr jó üzletember, aki tudja, hogy ha telke értékét (egy esetleges eladás reményében) növelni akarja, akkor azt gondolni, karbantartani kell.

E gyermektevékenységből példából nemcsak azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a vasárnap reggel fűvet nyíró Kovács urak falanszterbe illően azonos bábmozdulatai mögött egészen különböző motívumok, intencionáltságok, önértelmezések húzódnak meg, de arra is következtethetünk, hogy a feleségüktől egyformán elhidegülő, szomszédait egyformán utáló vagy egyformán előrelátó Kovács urak más és más jelzésekkel fejezik ki ugyanazon motívumaikat, intencióikat, önértelmezéseiket.

Az empirikus szociológia – különösen kérdőíves válfajaiban – nagyon határozottan

félresöpri ezt a problémát, amikor az *ingerazonosság* követelményét posztulálja (J. S. Mill logikájának szellemében egyébként teljesen jogosan) a tudományosság sine qua nonjaként. Technikailag ez azt jelenti, hogy

„a kérdezőknek feltétlenül tisztában kell lenniük azzal, hogy minden egyes kérdést pontosan úgy kell feltenni, ahogyan megfogalmazták őket. A kutatás megtervezése folyamán minden egyes kérdést gondosan kipróbáltak, hogy a lehető legegyszerűbb módon pontosan a kívánt értelmet fejezze ki. A kérdezőknek meg kell érteniük, hogy még a kérdés csekély átfogalmazása is megváltoztathatja annak jelentését annyira, hogy eltérő vonatkoztatási kerethez igazodó választ eredményez, vagy eltorzítja a feleletet. Ugyanígy tilos a kérdés mindennemű rögtönzött megmagyarázása. Az ilyen magyarázat is módosíthatja a vonatkoztatási keretet, vagy befolyásolhatja a választ, s könnyű belátni, hogy ha minden kérdezőnek megengednénk, hogy legjobb belátása szerint variálja a kérdéseket, a kutatás vezetőjének nem lenne biztosítéka arra, hogy a kapott válaszok összehasonlíthatók. [...] Ugyanebből az okból a kérdéseket abban a sorrendben kell feltenni, ahogyan a kérdőívben szerepelnek.” (In: Cseh-Szombathy L.–Ferge Zs. (szerk.): A SZOCIOLÓGIAI FELVÉTEL MÓDSZEREI. KJK, 1975)

Ehhez igazodik az a kérdezőbiztosoknak szánt instrukció, mely szerint

„Ha úgy látszik, hogy a válaszoló nem egészen ért egy kérdést, a kérdező csak annyit tehet, hogy lassan és megfelelő hangsúlyozással megisméli.” (Uo.)

Tetszenek érteni? HA ÚGY LÁT-SZIK, HOGY A VÁ-LA-SZO-LÓ NEM E-GÉ-SZEN ÉRT EGY KÉR-DE-ST, A KÉR-DE-ZŐ CSAK ANY-NYIT TE-HET, HOGY LAS-SAN ÉS MEG-FE-LE-LŐ HANG-SÚ-LYO-ZÁS-SAL MEG-IS-MÉT-LI.

Világos a háttérben meghúzódó föltételezés. A kutató – *expert* mivoltából következően – birtokában van a mindenki által egyetemlegesen osztott, elfogadott értelmezéseknek. Ezért jogot formál arra, hogy azt higgye: a „Mennyire szereti Ön az édesapját?” kérdésnek *mindenki*, a legapróbb részletekig egyezően, *ugyanazt* az értelmet, jelentést, tartalmat tulajdonítja, amit ő, a kutató szán neki. (Hogy ez mennyire nem így van, ahhoz tanulságos elolvasni Bourdieu A KÖZVÉLEMÉNY NEM LÉTEZIK című híres tanulmányát.) Logikusan egészíti ezt ki az a további föltételezés, hogy a természet-tudományos objektivitás hajszolásában minden lidérces, messze fényüktől megfosztott, „kísérleti személyné”, sőt „ksz”-szé redukált emberek által adott válaszoknak a válaszadó – és minden válaszadó – *ugyanazt* az értelmet, jelentést, tartalmat tulajdonítja, amit a kutató ért rajtuk.

Persze attól, hogy félresöpörjük, a probléma még létezik. Ki kell mondanunk: az egyetemes érvényűen „egzakt” *operacionális indikátor* – fikció. Eldöntendő kérdés ezek után, hogy az empirikus szociológia mai matematizáltságáról mit gondoljunk. Elfogadjuk-e azt az álláspontot – vannak, akik ezt igen magabiztosan képviselik –, hogy a mérésben és a mérték jelentésében óhatatlanul bennefoglalt bizonytalanságokat egy bonyolult matematikai apparátus úgy vonatkoztatja, vetíti egymásra, hogy az eredménynek mégiscsak tulajdoníthatunk „kézzelfogható” realitást. Nekem, e probléma kapcsán, sajnos mindig Eörsi István jut eszembe, aki egy helyütt valami olyasmit ír, hogy matematikára berendezkedett korunk abszurdítására igazából akkor döbbsent rá, amikor barátjától a kislfia megkérdezte: Apu, ha egy szobában hárman vannak, és

öten kimennek, hány embernek kell bejönnie ahhoz, hogy senki ne legyen benn. (A válasz – és ezt már én teszem hozzá – természetesen: kettőnek. A $3-5+X=0$ egyenlet megoldása ugyanis: $X=2$.)

•

Mint az eddigiekből bizonyára kiderült az olvasó számára, úgy érzem, hogy a szépirodalom figyelmes tanulmányozása hasznára válhat a szociológusnak, mert ha „elgondolkodik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányban haladjanak, nagy igazságoknak jöhet nyomára”. Hadd forduljak hát megint egy irodalmi analógiához. Arra a neki feltett kérdésre, hogy milyen írói probléma foglalkoztatja, Abody Béla egy interjúban így válaszolt:

„Tulajdonképpen egyetlen. A jelenség, sőt a jelenség megindította képzettársítás is okvetlenül gazdagabb, mint a jelzésrendszer. A fogalmazás válogatás, azaz döntés: mi mindenről mondunk le, amire nincs pontos szó, hogy ezt a gazdagságot legalább egy viszonylag tisztességgel pótoljuk.” (Abody Béla: NEGYEDIK NEGYED. Szépirodalmi, 1981)

Az analógia már csak azért is indokolt, mert a szociológia módszertani szakirodalmában eléggé bevett közhelynek számít az a gondolat, hogy az empiria művelése voltaképp egyfajta fordítói tevékenység: fogalmi nyelvről operacionális nyelvre történő fordítás. Fogadjuk el ezt a metaforát, s fogadjuk el azt is, hogy a jelenség gazdagságát „viszonylag tisztességgel” törekszünk pótolni. Hogy milyen eredménnyel? – szolgáljon erre érzékletes példaként egy szépirodalmi összevetés. Legyen Schiller balladája, A KESZTYŰ, annak a „jelenségvilágnak” szimbóluma, melyet a szociológus – mint „műfordító” – a saját nyelvére kíván átültetni. Vajon az eredetivel egyenértékű csengő-bongó vers lesz-e a „válogató döntés” eredménye, vagy döcögő zagyvaság? Az eredmény – bár az ítések véleménye eltérhet egymástól – minősíthető. De csak azért, mert az eredeti *adottan* létezik. Ám a jelenségvilág – legalábbis e mellett próbáltam az előzőekben érvelni – nem létezik *adottan*. Szociológiai „műfordításaink” kvalitása ezért – sajnos, sajnos – igazából nem ítéhető meg teljes bizonyossággal.

SCHILLER: DER HANDSCHUH

A kesztyű

A ketrecek elé ült
s viadalt nézni készült
Ferenc király:
s főurak körülötte,
s az erkélyen fölötte
a hölgyek szép kara vár.

A király uja intett:
a tág ketrec kinyílt s egy
oroszlán baktat elő nehéz
léptekkel és

A kézcipő (Nyersfordítás)

Oroszlánketrece előtt,
Hogy a hadijátékot megvárja,
Ült Ferenc király,
Es körülötte a korona nagyjai,
Es körben magas gerendán (gyámsfán)
A hölgyek szépen bekötve.

És ahogy billeget az ujjal, (saját ujjával)
Fel csinálja magát a távoli állatkert,
És befelé meggondolt járással (lépésekkel)
Egy oroszlán taposott,

hangtalanul
 lapul,
 ástva néz szét,
 megrázza sörényét,
 nyújtózik unottan
 s elnyúlik a porban.

A király int s nyomban
 egy vasrácsos kapu föl-
 nyílik emitt is,
 s azon külör
 hevesen szökellve
 egy tigris.
 Az oroszlánt látva nagyot
 ordít legott,
 és farka vad
 karikába csap.
 Kinyúlik a nyelve;
 sunyítva, tompán
 horkan, s az oroszlán
 körül le-fel
 jár, majd lehever
 morogva odább.

A király újra jelet ad,
 s egyszerre kiugrik két kitárt
 kapun át a porondra két leopárd
 és tüstént harciasan a
 tigrisre rontana.
 Az párszor rájuk teszi mancsát.
 Az oroszlán felüvölt zordan,
 feltápáskodik – erre nyomban
 csend lesz, s a homokon
 vért szomjazón
 lapulnak a szörnyű macskák.

S most fentről egy kicsiny
 kézből egy fél kesztyű esik tm
 az oroszlán és tigris közé le
 épp középre.

S Kunigunda kisasszony gunyorosan
 ránéz Delorges lovagra:
 „Lovagom, ha úgy imád, ahogyan
 lépten-nyomon esküje vallja,
 nos, hozza fel azt a kesztyűt nekem.”

És nézi (magát) némán,
 Körös-körül,
 Hosszú ásítással,
 És rázza a sörényeket,
 És kinyújtja a tagokat, (végtagokat)
 És fekszik le.

És a király billeget ismét, (újonnan)
 Erre nyitja fürgén (önmagát)
 Egy második örült, (elmebeteg)
 Ebből lök (taszít, bucáz)
 Vad ugrással
 Egy tigris előre.
 Ahogy ez az oroszlánt meglátja,
 Ordít ő hangosan, (kifejezést ad érzelmeinek)
 Ver a farkkal (farkával)
 Egy félelmes karikát
 És kinyújtja a nyelvet,
 És körben bátortalanul
 Körüljárja a fenevadat
 Dühösen dorombolva (mórikálva)
 Erre nyújtja ő magát
 Morogva oldalra le.

És a király billeget megint,
 Erre köp a kétszeresen kinyitott ház (okád)
 Két leopárdot egybe ki,
 Ezek döntenek bátor harcingerral
 A tigrisállatra;
 Ez csomagolja őket az ő borzasztó lábaival,
 És a fenevad ordítással
 Feláll, erre lesz csend;
 És körben karikában (körös-körül körben)
 Gyilkosságnyavalyától (gyilkosságahajhászástól) forrón
 Táboroznak a rettenetes cicák. (macskok)

Akkor zuhan a tornác kerületéről
 Egy kézcipő szép kéztől
 Közé a tigrisnek és az oroszlánnak (fenevadnak)
 Középen le.

És Delorges lovaghoz incselgő értelemben
 Megfordítja magát Kunigund Kisasszony:
 „Lovag úr, ha magának olyan forró van,
 Ahogy nekem esküszik minden órában,
 Ei, vegye nekem a kézcipőt fel!”

S a lovag lemegy sebesen,
belép a porondra szilárdan,
meg se remeg,
s az ijesztő szörnyetegek
közül a kesztyűt felveszi bátran.

A sok lovag és úri dáma
borzong s ámulva csodálja.
Ő hozza a kesztyűt, arca nyugodt.
Dicsérete hangzik szájról szájra.
A hölgy szemében szerelem ragyog –
az a boldogság ígérete ott: –
Kunigunda kisasszony epedve várja.
Ő a kesztyűt arcába veti:
„Holgym, nem kellene a kegyei!”

S otthagyja nyomban utána.
(Rónay György)

És a lovag, sebes szaladással,
Lép le a szörnyű állatkertbe
Szilárd lépésekkel,
És a szörnyetegek közepéből
Fogja ő a kézcipőt hetyke (szemtelen) ujjakkal.

És bámészkodással és megrökönyödéssel
Nézik őt a lovagok és úriasszonyok,
És megfontoltan hozza a kézcipőt vissza.
Akkor harsog neki a dicsősége minden szájából,
Ámde törékeny szerelempillantással –
Ez kecsgetti neki az ő közel szerencsését –
Elfogadja (jó szívrrel látja) őt Kunigunda Kisasszony.
És ő dobja neki a kézcipőt az ábrázatba:
„A köszönetet, Hölgy, nem használom!”

(nem veszem igénybe)
És otthagyja őt ugyanabban az órában.
(Weöres Sándor)

Felreértés ne essék, nem kívánom én tagadni mint értéktelent a szociológusi tevékenységet. Nem kívánom én elvetni mint haszontalant a szociológusi szakértelem esz-közkészletét. Mint egy jeles kultúrantropológus írta: az, hogy megvalósíthatatlan az abszolút, tokéletes sterilitás, még nem ok arra, hogy a szennyecsatornában végezzünk műtétet. De azért e *bon mol* meg is fordítható. Azért, mert nem egy pocsolóban áll a műtőasztalunk, még érdemes mérlegelnünk, megtettünk-e minden tőlünk telhető az operáció sikeréért.

Különben csak „rettenetes macskok” ugrabugrálása az, amit teszünk.

Závada Pál

LÁTOGATÁS CSENGETÉSTŐL RAGYOGÁSIG

Fel-alá járok a szobában, ha az ajtó felé megyek, az némi haladék, de az asztalnál ijesztően fehér a papír, a takaró alatt fekvé nézem, hogy felülök, felállok, és fel-alá járkálok egy ház előtt, bemenjek vagy ne, elkezdjem, bocsánat, hogy zavarok, dehogysis, nem zavar, azt hiszem, mégis alkalmatlan, miért volna, jó, csak felveszem a hangját, vagyis a telefont, jegyzetelés helyett, de még mindig csörög, hosszan cseng...

Dobri gyen, Palyko, vi sztye, nocsak?, kérdezik, hogy én vagyok-e az, aki ajtót nyitott, becézett keresztneve men szólítanak meg, ahogy az otthoniak szoktak gyerekkoromban, csak most magázva. Két asszony áll az ajtóban.